

Söz-cümlənin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri

Ədalət Abbasov

Filologiya elmləri doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

Həmzə Əliyev

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: hemze.eliyev1965@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

XÜLASƏ

Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayan, izahedici, aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən (üzvlərinə ayrılmayan) sözdən və söz birləşmələrindən ibarət cümləyə söz-cümlə deyilir. Söz-cümlənin semantik məzmunu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımından rəngarəngdir. Emosional-qiyətləndirici söz-cümlə – danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetlərə münasibətini əks etdirir. İnkar söz-cümlə – ya verilən suala inkari cavab kimi işlənən, ya da başqasının fikrinə etiraz münasibətinin təzahürü olaraq ifadə edilən söz-cümləyə deyilir. Sual söz-cümlə – müsahibin fikrinə modal qiymətvermə məqamında işlənilib, təsdiq və inkar bildirən “hə”, “yox” ədatları və ya “heç”, “yaxşı”, “belə”, “elə” və s. sözlərlə ifadə edilir. Beləliklə, aydın olur ki, söz-cümlənin sintaktik-semantik tiplərinin zənginliyi əsasən subyektin obyektiv gerçəkliyə münasibətinin məzmunundan asılıdır.

AÇAR SÖZLƏR

izahedici sözlər,
semantik məzmun,
emosional-qiyətləndirici
söz-cümlə, stilistik məqam,
semantik rəngarənglik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 22.10.2024

Qəbul edilib: 29.11.2024

Syntactic-Semantic Features of the Word-Sentence

Adalat Abbasov

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University.

Azerbaijan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

Hamza Aliyev

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University.

Azerbaijan. E-mail: hemze.aliyev1965@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

ABSTRACT

A sentence consisting of words and phrases that are not formed on the basis of any internal member, are not expanded through explanatory or clarifying words, are not divided into members (are not inseparable into members) is called a word-sentence. The semantic content of the sentence is diverse in terms of the subject's attitude towards the object. Emotional-evaluative sentence - reflects the attitude of the speaker to the expressed idea, conditions, events and objects. A negative sentence is a sentence that is used either as a negative answer to a question, or as a manifestation of an attitude of opposition to someone else's opinion. The question is phrased in the interviewee's opinion at the point of modal assessment, affirmative and negative verbs "yes", "no" or "none", "good", "so", "so" etc. expressed in words. Thus, it becomes clear that the richness of syntactic-semantic types of the sentence mainly depends on the content of the subject's attitude to objective reality.

KEYWORDS

explanatory words,
semantic content,
emotional-evaluative
word-sentence, stylistic point,
semantic diversity

ARTICLE HISTORY

Received: 22.10.2024

Accepted: 29.11.2024

Giriş

Heç bir daxili üzv əsasında formalaşmayan, izahedici, aydınlaşdırıcı sözlər və sitəsilə genişləndirilməyən, üzvlənməyən (üzvlərinə ayrılmayan) söz və söz birləşmələrindən ibarət cümləyə *söz-cümlə* deyilir. Bu cümlələrdə baş üzvlərə və ikinci dərəcəli üzvlərə subyektin obyektə münasibəti kontekstində sadəcə işarə edilir. Söz-cümlənin semantik məzmunu subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımından rəngarəngdir.

Əsas hissə

Söz-cümlənin sintaktik-semantik mənalı

Emosional-qiyətləndirici söz-cümlə – danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetlərə münasibətini əks etdirir. Adətən belə cümlə tipləri nidalardan və nidalaşmış sözlərdən ibarət olur. Məsələn:

– Deməli, yazırdın? – Yazırdım... – Kimə yazırdın? – Camaat gəlib xahiş edirdi, mən də yazırdım. – Əhsən! Afərin sənə!

İnkər söz-cümlə – ya verilən suala inkari cavab kimi işlənən, ya başqasının fikri ilə razılaşmamağı bildirən, ya da danışanın öz fikrini inkar edən söz-cümləyə deyilir. İnkər söz-cümlə əsasən inkar ədatları “yox”, “xeyr”, habelə “əsla”, “qətiyyə”, “heç”, “heç vaxt” sözləri ilə ifadə edilir. Məsələn:

– Sizin başınıza hava gəlib, siz ağlınızı itirmişsiniz, – Horri Heldmen yalnız bunları deyə bildi. – Yox, belə deyil! – Dranqo sərt şəkildə onun sözünü kəsdi.

– Yadınıza salın, komissar, – Dranqo canlandı, – yaxşı-yaxşı yadınıza salın: orda boz rəngli xırda bir açar yox idi ki? Təxminən, bax bu boyda, – deyə Dranqo barmağı ilə göstərdi, – lap balaca. – Yox. Burası həməzənlər düşərgəsi imiş.

– Bunların kişiləri yoxdurmu? – Xeyr. Bu söhbətdən sonra Alpaqay neçə vuruşmada olduğunu soruşdu. – Heç ölümdən qorxursanmı? – deyə soruşdu və gülümsədi. – Əsla!

Bəzi məqamlarda inkari söz-cümlələrdən əvvəl təsdiq bildirən “əlbəttə” modal sözü işlənir. Bu zahiri struktur ilk baxışda təsdiq və inkari söz-cümlənin paralel işlənməsi qənaətini yaradır [2, s. 13]. Məntiqə görə, təsdiq və inkari münasibət eyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdət şəklində təzahür edə bilməz. Belə hallara yalnız seçim məqsədi daşıyan stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır. Məsələn: – Düşün və qərarını ver: ya hə, ya yox!

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsdiq və inkari söz cümlənin eyni zamanda işləndiyi məqamlarda verilən suala inkari cavabla yanaşı, öz fikrini bildirmə və başqasının fikri ilə razılaşmamaq məzmununun ifadəsi önə çəkilir. Məsələn:

– Siz bunu ciddi deyirsiniz? – heyratə gəlmiş Stiven Ross handan-hana dilləndi. – Əlbəttə ki, yox. – Qanacaq yaxşı şeydirsə, vədə əməl də heç pis şey deyil. – Nə vədə?! – Mənə verdiyin vədi unuttun? – Şübhəsiz, xeyr!

Nümunələrdən də göründüyü kimi, ifadə olunan fikrə danışanın münasibəti inkar cavabla yanaşı təzahür etdirilir.

Sual söz-cümlə müsahibin fikrinə modal qiymətvermə məqamında işlənilib, təsdiq və inkar bildirən “hə”, “yox” ədatları və ya “heç”, “yaxşı”, “belə”, “elə”, “aydındır” və s. sözlərlə ifadə edilən söz-cümləyə deyilir [3, s. 68]. Məsələn:

– Çöldən içəri girəndə hay-küylə qabağıma yüyürənim olsun. Boynuma atılanım olsun... Qumaş arvadın alın qırıqları sıxlaşdı: – Həə? Getməyim sərfəlidir. Orda yaramazın iyrenc sifətini birdəfəlik unudaram, çoxdandı kütləvi yerlərə ayağım dəymir. Getmək lazımdır! – Yaxşı? Əgər bilsəm ki, bu hərəkət sonuncudur, bir daha təkrarlanmayacaq, mənə çətin də olsa, əfv eləyəyəm. – Ona arxayın ol! – Əfsun ilan dili çıxardı: – Qəti söz verirəm: sonuncudu! – Yaxşı, bağışladım. – Demək, bağışladın, elə?

Təsdiq söz-cümlə ya verilən suala cavab olan, ya danışanın razılığını bildirən, ya da danışanın fikrini təsdiq edən söz-cümləyə deyilir [1, s. 56 – 60].

Üzvlənməyən təktərkiibli cümlənin bu növü aşağıdakı sözlərin və birləşmələrin köməyi ilə düzəlir: “bəli”, “əlbəttə (ki)”, “şübhəsiz (ki)”, “sözsüz (ki)”, “yaxşı”, “təbii (ki)”, “yəqin (ki)”, “çox gözəl”, “çox əla”, “çox pakizə”, “hə”, “həri”, “həri ya”, “bəli”, “bəli a” və s. Məsələn: Bir nəfər odunçu yolla getdiyi halda onu bir filosof görür. Anamın şələsi kimi, o da odunu nizamla yığbmış, filosof onu saxlayır: – Bu odunları belə səliqə ilə üst-üstə kim yığıb? – soruşur. – Özüm, – o da cavab verir. – Təzədən bir də açıb yığa bilərsənmi? – Əlbəttə. Əfsun ərklə müdaxilə etdi: – Qarabağa Yardım Komitəsi də dövrün, indiki zamanın mühüm sahəsidir. Çox yəqin ki, bu işi də məhz bu sahələrə görə sizə etibar ediblər. – Bəli.

Təsdiq söz-cümlənin iki mənə incəliyini qeyd etmək yerinə düşər:

- a) Təsdiq söz-cümlənin müəyyən bir qismi (“hə”, “bəli”, “əlbəttə”, “şübhəsiz”, “yaxşı”) özündən əvvəl söylənilən fikrə kəskin, tamamlayıcı cavab bildirir, özündən sonra izahedici, aydınlaşdırıcı sözlərin işlənməsinə yer qoymur [6, s. 37]. Məsələn: Qıraqdən baxanlar da görsünlər ki, nənənin qayğısına qalanlar çoxdur... Necə sözdür, Mara Abramova? Siz dünya görmüş qadınsınız, belə yaxşıdır, ya yox? – Hə. Yaxud: Əfsun biləyini çırmayıb saatına baxdı: – Onda bir az da yatsın, çox əziyyət çəkib, heydən tamam düşüb. – Hə.
- b) Təsdiq söz-cümlə – özündən əvvəlki fikrə münasibətinə görə, nisbətən qəti və tam cavab ifadə etmir. Odur ki əlavə tamamlayıcı sözlərə izahedici ifadələrə ehtiyac duyulur. Həmin ifadələr (aydınlaşdırıcı) ya yerində işlədilir, ya da mətnə (əsasən verilən sualın məzmununa) görə təfəkkürdə düşünülür. İdraki təsəvvür cəhətdən də

təsdiq söz-cümlənin bu tipinin xəbəri və mübtədası zehində canlandırılan təktərkibli cümlələrə oxşayır [5, s. 124]. Bu, təktərkibli cümlələrin geno-sintaktik xüsusiyyəti sayılır. Məsələn: – Əllərinin ikisini də qaldır yuxarı. Yəqin mənimlə zarafat eləyir – dedim, əllərimi qaldırdım yuxarı. – Tərpənmə. – Yaxşı, tərpənmirəm. – Serj sizin otağa qalxmışdı? – Dronqo soruşdu. – Hə. Mən əvvəlcə ona parkda rast gəlmişdim. O, iki dəfə yerə yıxılmışdı. – Siz də onu öz otağınıza gətirdiniz, eləmi? – Hə, mən öz otağıma gətirdim.

Nəticə

Nümunələrdən göründüyü kimi, söz-cümlənin məzmunu özündən əvvəlki mülahizəni bütöv tərzdə yekunlaşdırmır. Bu səbəbdən də əlavə izahedici sözlərin işlənməsi üçün zərurət duyulur. Təsdiq və inkar söz-cümlələrin sintaktik-semantik mənasının rəngarəngliyinin yaranmasında onun ifadə tərzinin müxtəlifliyinin rolu böyükdür. Təsdiq və inkar söz-cümlələr müxtəlif ifadə tərzlərində tələffüz edilir:

1. Eyni söz-cümlənin təkrar olunması yolu ilə.
2. Bir neçə söz-cümlənin yanaşı işlədilməsi yolu ilə.
3. Modal sözlər, bəzi nidalar, təkid, məhdudiyyət bildirən ədatların söz-cümlə ilə birlikdə işlənməsi yolu ilə [4, s. 298].
4. Təhrikedici söz-cümlə əvvəlcə söylənen fikrə və ya yaranan vəziyyətə danışanın münasibətini, başqasını bir işə təhrik etdiyini bildirən söz-cümləyə deyilir. Bu cümlələr məzmununda hərəkət anlayışı olan nidalar və nidalaşmaqda olan sözlərdən ibarət olur. Həmin sözlər aşağıdakılardır:

Marş! Haydı! Savaş! Urra! Hə! Məsələn: Eldar: Ha...ha...ha... buna bax, buna bax, Arşak! Haydı! Çıxar qılıncını, südəmər uşaq. Durna eyni pıçıltı ilə: – Sonra danışarıq, – dedi. Əfsunun dili sızıldadı. – Yəni gözləyək deyirsən? – Hə!

Bu cür söz-cümlələr sintaktik məzmundakı təhrikediciliyin qətiyyətlik dərəcəsinə görə iki yerə bölünür:

- a) başqasını bir işə bilavasitə təhrik etmə,
- b) başqasını bir işə qismən təhrik etmə.

Beləliklə, görürük ki, söz-cümlənin sintaktik-semantik tiplərinin zənginliyi subyektin obyektiv gerçəkliyə münasibətinin məzmunundan çox asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. M. (2017). Nitqin sintaktik-semantik strukturu (sadə cümlə üzrə). “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” elmi-metodik jurnal, № 1, s. 56 – 60.
2. Abbasov Ə. M. (2019). Söz-cümlənin sintaktik-semantik tipləri. Pedaqoji Universitetin xəbərləri, humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, № 2, s. 12 – 17.
3. Abdullayev Ə. Z. (1960). Müasir Azərbaycan dilində üzvlənməyən cümlələr. Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutunun əsərləri, XIV cild, s. 26 – 45.
4. Kazımov Q. (2003). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, TEAS Press. 678 s.
5. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). IV hissə. Bakı, Elm və təhsil. 497 s.
6. Xəlilov B. (2017). Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, Adiloğlu. 427 s.